

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

**Omslag, bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het
Scaliger Instituut / 2007 - no 1**

Van Hal, Toon; Sleiderink, Remco; Damen, J.C.M.; Bos, E.P.; Sonneveld, Dic; Lem, G.A.C.
van der; ... ; Warnar, Geert

Citation

Van Hal, T., Sleiderink, R., Damen, J. C. M., Bos, E. P., Sonneveld, D., Lem, G. A. C. van der, ... Heere, E. (2007). Omslag, bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut / 2007 - no 1. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/60453>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License:

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/60453>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Omslag

2007

01

BULLETIN VAN DE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK LEIDEN EN HET SCALIGER INSTITUUT

In dit nummer

Joseph Scaliger, puzzled by the similarities of Persian and Dutch? » 1

Wereldgeschiedenis in de ogen van een dorpspastoor » 3

'Zijn vel is swart, maar wit zijn siel'. De eerste zwarte Leidse promovendus (1742) » 5

'Niet voor de eeuwigheid'. Preekboekjes van Henk Berkhof » 7

Enigmes Russes, een variant van de eerste 'Chinese breinbrekers' in Nederland » 8

Leidse pamflettencollecties beter toegankelijk » 9

A Strong Antidote Against the Jesuitical Disease: *Le Tocsin* » 10

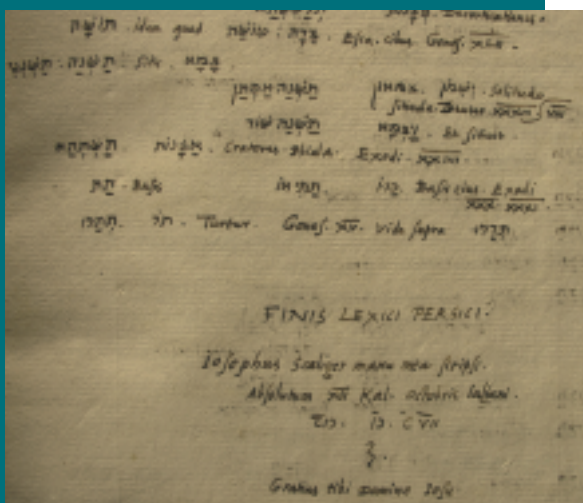
Nieuwe conservator kaarten en atlassen » 11

Van de oplettende lezer De Vaart van Brielle naar Hellevoetsluis » 12

Joseph Scaliger, puzzled by the similarities of Persian and Dutch?

Toon Van Hal (Scaliger Fellow & Ph. D. fellowship of the Research Foundation, Flanders (FWO))

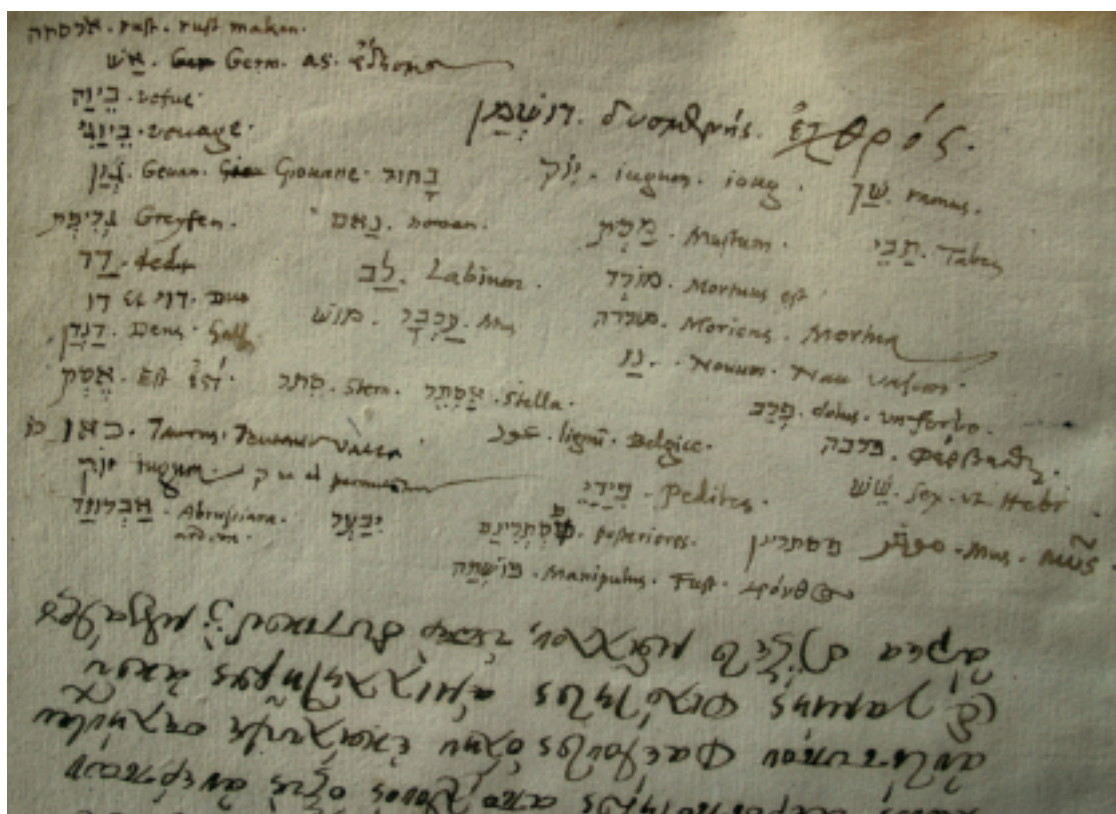
During the Renaissance, Europe (re)discovered Persia and its language. For its part, modern Persian (Farsi) – a representative of the Indo-European language group – borrowed many words and structures from neighbouring languages, especially Arabic. Moreover, the language is written in a slightly adapted version of the Arabic writing system. Despite this seemingly 'foreign' nature, some striking lexical similarities between Persian and the Germanic languages became unmistakable to many western scholars. Until the elaboration of comparative linguistics as an academic discipline at the beginning of the nineteenth century, Dutch (or German) and Persian were often considered to have a privileged connection; an idea which gave birth to the so-called 'Persian-German theory'.

The first compilation for a Persian lexicon started by Franciscus Raphelengius and completed by Josephus Justus Scaliger. [Or. 2029 (Cod. Ar. 267)].

Master of the 'Adie Lambertsz.-portrait' (?), *Portrait of Josephus Justus Scaliger*, Oil on canvas. 1601 [Icones Leidenses 29].

Partial draft of the Persian lexicon by Scaliger in manuscript *Fr. Raphelengii Lexicon persico-latinum*. [Scal 57].

A remarkable theory for disbelievers

Franciscus Raphelengius, sr. (1539-1597) is generally credited with having put forward this theory. As a son-in-law of the famous Antwerpian publisher Christopher Plantin (ca. 1520-1589), this to-be Leiden University printer collaborated in the *Biblia Polyglotta* project of Plantin and Benedictus Arias Montanus (1527-1598). Having studied a plurilingual Pentateuch with a Persian translation of the Biblical Hebrew text, Raphelengius sent his observations in a letter to Lipsius (1584). Marnix van Sint-Aldegonde, Bonaventura Vulcanius, Hugo Grotius and Abraham Mylius were among the first scholars who eagerly picked up Raphelengius's idea.

Still, not every humanist was convinced of the reliability of this remarkable theory. It is even said that 'hypercriticism' on the part of some of the leading scholars might have restrained a fruitful development of language comparison. Justus Lipsius (1547-1606) and Joseph Scaliger (1540-1609) are often mentioned as most authoritative *disbelievers* of language comparison in general, and of the Persian-German theory, in particular. This judgment, however, needs some modification.

In *Lipsius tegen Becanus* (2006), we have already shown that Lipsius did not deny the resemblances between Dutch and Persian in his famous letter sent to Hendrik Schotti (containing a list of Persian-Dutch word comparisons). Nevertheless, he pointed out that many Persian words seemed to have more affinity with Latin than with German; furthermore, he despairingly stated that to account for these similarities was a Sisyphean task. In voicing this

critique, he did no more than interrogate the exclusivity of the relationship between both languages (and the usefulness of language comparison). In his earlier work, however, he seemed more convinced of this special relationship.

'Nothing differs more from German than Persian'

Scaliger's opinion on this matter was also more ambivalent than generally accepted, although the best known judgment of Lipsius's successor in this case indeed excels in scepticism. In a letter sent to Isaac Pontanus (1571-1639) in 1606, he stated that 'nothing differs more from German than Persian'. Scaliger argued that it was unsafe to draw correlations from one language to another, especially when the comparison was based on a scant palette of few corresponding words. Moreover, in the *Diatriba de Europaeorum linguis* (which already appeared in 1605 as a letter in Merula's *Cosmographia generalis*), Scaliger classified all European languages into eleven *matrices* (language groups regarded as mutually independent). According to Scaliger, there was no affinity between the Latin, Greek, Germanic and Slavonic language groups (which were considered to be the four main *matrices*). Owing to the Euro-centric scope of Merula's work, the characteristics of the *linguae orientales* (such as Hebrew and Persian) remained undiscussed.

It is less known that Scaliger mentioned the link between Persian and German in his earlier work, as well. He suggested the interconnection as early as 1579 (five years sooner than Raphelengius's letter!). In his edition of Manilius, he noted the similarities between ('German')

fader, muder, brader, tuchther, band and their Persian counterparts (which were not cited), albeit without detailed explanation and with a hint of irony (p. 244). In Scaliger's unauthorized (and possibly unreliable) memoirs, the *Scaligerana* (1740: III), one reads that Persian has nothing in common with Hebrew, but that it has, wonderfully enough, a mass of words similar to German. According to the *Scaligerana*, Scaliger was meant to have finished a Persian grammar; indeed, it had been announced in the edition of Manilius (1579: 200). There is, however, no evidence of the existence of this grammar. In its stead, there is plenty of evidence of the existence of a Persian lexicon completed by Scaliger.

Raphelengius and Scaliger writing together?

The Leiden University Library keeps a Persian lexicon (Cod. Ar. 267), the compilation of which has been started by Raphelengius. After his death, Scaliger prepared the lexicon for the press. As is demonstrated by an earlier, partial draft of this lexicon (Cod. Scal. 57, pp. 25-50), the share of Scaliger's own contribution in the eventual redaction should be regarded as substantial. In the manuscript destined to the printer as well as in the draft, no single reference is made to the correspondences between German and Persian. Scaliger and/or Raphelengius only point to equivalents in Hebrew, Arabic and Aramaic. Cod. Scal. 57 (p. 51'), however, contains another draft (see the reproduction), revealing Scaliger's hand, which consists of a list with Persian words similar to words in other languages. Here, one finds many comparisons between Dutch and Persian, amongst others:

Persian	Latin	Dutch
شاخ (shakh)	ramus	tak
عود (ʿwd)	lignum	hout

(The bulk of these Persian words were written in Hebrew characters.)

From these sparse and somewhat contradictory data, Scaliger's real opinion on the matter – if there is one – cannot be readily deduced. Nonetheless, it seems justified to modify the traditional picture: Scaliger shows altogether more hesitant scepticism than assured disbelief. Generally, this case study illustrates the danger of regarding one pointed and catchy statement as representative for an author's intellectual outlook.

Further reading:

J. T. P. de Bruijn, *De ontdekking van het Perzisch* (Leiden 1990).

T. Deneire & T. Van Hal, *Lipsius tegen Becanus: over het Nederlands als oertaal. Editie, vertaling en interpretatie van zijn brief aan Hendrik Schotti (19 december 1598)* (Amersfoort 2006).

J.-C. Muller, 'Early Stages of Language Comparison from Sasseti to Sir William Jones (1786)', *Kratylos* 31 (1986), p. 1-31.

Wereldgeschiedenis in de ogen van een dorpspastoor

Een werkgroep over Lodewijk van Velthem en diens Vijfde Partie (BPL 14 E)

Remco Sleiderink (Katholieke Universiteit Brussel)

Tot de schatten van de Universiteitsbibliotheek Leiden rekent men terecht een prachtige *Miroir historique*, de Franse vertaling door Jean de Vignay van het omvangrijke *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais (1256). Dit handschrift – dat bewaard wordt onder de signatuur VGG F 3 A – was in het bezit van Jean le Bon toen die in 1350 tot koning van Frankrijk werd gekroond. En dat is eraan af te zien: het schrift is zeer verzorgd, de initialen zijn royaal met bladgoud versierd en het handschrift bevat maar liefst 280 miniaturen van uitzonderlijke kwaliteit.

Wie na deze prachtige *Miroir historique* iets vergelijkbaars hoopt aan te treffen in het handschrift van de *Vijfde Partie* van de Middelnederlandse *Spiegel historiael*, komt bedrogen uit. Hier geen kleurige miniaturen, maar een slordig geschreven tekst op perkament van inferieure kwaliteit. Opmerkelijk wordt handschrift BPL 14 E pas als men er daadwerkelijk in begint te lezen. Dan blijkt al snel dat men iets heel bijzonders in handen heeft met deze voort-

Lodewijk van Velthem, *Spiegel historiael* [BPL 14 E fol.1r].
Opening van Velthems *Vijfde Partie* van de *Spiegel historiael*

Vincentius van Beauvais, *Speculum historiale* in de Franse vert. van Jean de Vignay [VGG F 3 A].

zetting van Jacob van Maerlants *Spiegel historiael*, de wereldkroniek in Vier Partieën. De duizenden verzen van de *Vijfde Partie* roepen een beklemmend beeld op van de geschiedenis van West-Europa van het midden van de dertiende eeuw tot aan de grote hongersnood van de jaren 1315-1316. Vooral naar het einde toe wordt de rijkskroniek steeds grimmiger. Natuurrampen en oorlogen volgen elkaar op en aan het slot worden allerlei voorspellingen aangehaald die moeten aantonen dat het einde der tijden werkelijk is aangebroken.

Wanhopig en stekeblind

Heel verrassend in de *Vijfde Partie* is de sterke aanwezigheid van de auteur, Lodewijk van Velthem. Meer dan eens speelt deze dorpspastoor uit de omgeving van Leuven een rol in zijn eigen verhaal. Hij ziet wonderen gebeuren in en rond zijn eigen kerkje, hij ziet legers optrekken door Vlaanderen en Brabant en hij stelt vast hoe het vanaf de zomer van 1315 niet meer ophoudt met regenen. Op de misoogst van 1315 volgt de grote hongersnood met vele doden tot gevolg. En in het voorjaar

daarop breken epidemieën uit waar de dichter zelf het slachtoffer van dreigde te worden. Rond Pinksteren 1316 slaat de ziekte op zijn ogen en wanhopig en stekeblind richt Lodewijk zich tot Onze Lieve Vrouw. Met goed gevolg want plotseling is hij genezen en enkele maanden later is de kroniek gereed.

Velthem onderzocht

De plannen om een werkgroep op te richten voor verdere bestudering van de *Vijfde Partie* dateren al van jaren terug en zijn afkomstig uit verschillende interessesferen: mijn eigen (proefschrift)onderzoek naar het literaire leven aan het Brabantse hof, Velthems omgang met *oral history* en de relatie tussen de dichter en zijn publiek; maar daarnaast ook de studie van de intellectuele statuus van Middel-nederlandse auteurs en hun houding ten opzichte van de geleerde Latinitas, zoals bestudeerd in het Leidse VIDI-project van Geert Warnar: *Men of letters, Medieval Dutch Literature and Learning*. Maar om werkelijk een beeld te krijgen van de dichter Velthem en zijn werk moeten ook Arturisten en codicologen in de discussie worden betrokken. Veel aandacht is in het onderzoek immers uitgegaan naar Lodewijk van Velthems betrokkenheid bij het ontstaan van de Lancelotcompilatie, een bundeling van de meeste bekende Nederlandse verhalen over Koning Artur in een handschrift. En Velthem trad ook op als vertaler van een omvangrijke Franstalige roman over de tovenaer Merlijn. Hoe pasten deze activiteiten bij zijn werk als geschiedschrijver? Welke positie(s) bekleedde Velthem in het literaire leven aan het begin van de veertiende eeuw?

Subsidies van het Scaliger Instituut en het project *Men of Letters* maakten het mogelijk om concrete stappen te ondernemen. Na overleg met Bart Besamusca – Arturist aan de Universiteit Utrecht – werden in januari de uitnodigingen voor de interdisciplinaire en internationale werkgroep verstuurd. Een eerste bijeenkomst had plaats op 9 juni 2006 en op 8 december van dat jaar hebben alle deelnemers aan de werkgroep hun visie op en onderzoek naar Velthems *Vijfde Partie* gepresenteerd. Vanuit historische, letterkundige of codicologische interesse werken we gezamenlijk toe naar een bundel waarin Lodewijk van Velthem in veelzijdig perspectief wordt geportretteerd, maar waarin ook optimaal de vruchten kunnen worden geplukt van de interdisciplinaire (en internationale) samenwerking. Dat in de uiteindelijke publicatie een hoofdrol is weggelegd voor BPL 14 E is inmiddels wel duidelijk. Tijdens de eerste bijeenkomst in Leiden werd door de codicoloog Jos Biemans (UB Amsterdam) betoogd dat dit enige volledige handschrift van de *Vijfde Partie* het auteursexemplaar van Lodewijk van Velthem zou zijn geweest: het boek dat wij nu in Leiden kunnen bestuderen, zou ooit in handbibliotheek van deze fascinerende dichter hebben gestaan. Dat belooft meer!

Men of letters zie: <http://www.pallas.leidenuniv.nl/index.php3?m=5&c=55#men%20oof%20letters>

‘Zijn vel is swart, maar wit zijn siel’

De eerste zwarte Leidse promovendus (1742)

Jos Damen (Hoofd van de bibliotheek van het Afrika Studiecentrum, Leiden)

Hoe ver kan een mens gaan in zelfverloochening? De Leidse universiteitsbibliotheek heeft een mooi voorbeeld in huis: een Leids proefschrift met het kluisnummer 238 E 4: 55.

Leiden, 10 maart 1742: een voormalige slaaf betoogt in zijn dissertatie dat de Bijbel slavernij niet verbiedt. Het betoog van deze Jacobus Capitein komt naadloos overeen met de opvattingen uit zijn omgeving in die periode: handelaren van de West Indische Compagnie.

De kleine Jacobus (oorspronkelijke naam Asar?) wordt in zijn geboorteland Ghana door kapitein Arnold Steenhout verkocht aan de handelaar Jacobus van Goch. Van Goch neemt hem mee naar Den Haag, waar de zwarte jongen de Latijnse school volgt. Vanaf 1737 studeert Capitein theologie aan de Leidse universiteit. Deze studie sluit hij in maart 1742 af met zijn *Dissertatio politico-theologica de servitute, libertati christiani non contraria* (Staatkundig-godgeleerd onderzoeksschrift over de slavernij, als niet strydig

F. van Bleyswyck,
Portret van Jacobus Elisa Joannes Capitein,
gravure 1742. [UBL 1117 D 27].

Jacobus Elisa Joannes Capitein,
Dissertatio politico-theologica de servitute [...].
 Leiden, S. Luchtmans 1742. [UBL 238 E 4: 55].

tegen de christelyke vryheid). Capitein wordt niet in het Leidse promotieregister vermeld, wat er op lijkt te duiden dat zijn dissertatie vooral als universitaire voordracht was bedoeld.

Slavernij is goed!

Capiteins redenering valt in goede aarde bij de voorstanders van slavernij. Zijn betoog keurt slavernij niet af, en dringt ook niet aan op vrijlating van slaven die zich bekeeren tot het christendom. Capitein argumenteert klassiek: hij geeft de Bijbelse argumenten tegen slaverij (2 Korintiërs 3: 17, Galaten 5: 1, 1 Korintiërs 7: 23, Johannes 8: 32) en legt die vervolgens geestelijk uit. Zelfs Hugo de Groot en de Leidse jurist Voetius worden door Capitein van stal gehaald. Hij is wel zo slim niet Grotius' *De iure belli ac pacis* (1625) aan te halen – 'Geen mensen zijn van nature slaaven' (Nederlandse vertaling, 1705). Ook Bredero had in

zijn *Moortje* (1615) de slavernij sterk afgekeurd: 'Godloose schelmery! Dat men de menschen vent / Tot paartsche slaverny.' De opvattingen over slavernij liepen in Nederland nogal uiteen: voor- en tegenstanders buitelen in deze periode over elkaar heen.

De populariteit van Capitein blijkt uit diverse publikaties. Allereerst verschijnt van de dissertatie een Nederlandse editie, die binnen een jaar vier drukken beleeft. Er is een laudatio (*Gelukwenschingen*) met meer dan tien lofdichten van Hieronymus de Wilhem, Gerardus Kuypers en anderen ('O eer van 't Moorenlant!'). Verder verschijnen twee preken van Capitein (mei te Muiderberg, juni te Ouderkerk) in druk. Het is nog niet genoeg. Ook in 1742 verschijnt *Het verheugende Zion, over de gelukkige inkomst van den Afrikaanschen moorman*.

De beker is namelijk nog niet tot op de bodem geleegd. In Capiteins proefschrift heeft zijn vriend Brandijn Rijsen het al aangekondigd: 'Zie deez Moor; zijn vel is zwart maar wit zijn ziel (...); hij gaat geloof, hoop en liefde aan Mooren leeren, opdat zij, wigemaakt, met hem het Lam steeds eeren.' In juli 1742 zeilt Capitein terug naar Ghana, waar hij in oktober aankomt. Hij heeft nog minder dan vijf jaar te leven.

Grote schulden bij dokter en wijnhandelaar

Capitein preekt en zet een schooltje op, maar alles lijkt gedoemd. Zijn vertaling van het Onze Vader en de Tien geboden in 'de negersche sprake' (Fante) verschijnt in 1744, maar wordt voorafgegaan door een waarschuwend voorwoord van zijn oude vriend De Wilhem. Capiteins wens om te trouwen met een zwarte landgenote wordt niet vervuld: de West Indische Compagnie stuurt de Haagse Antonia Ginderdros als beoogd echtgenote naar Ghana. In oktober 1745 trouwt Capitein met haar. Een nieuwe opzet van de school mislukt, en Capitein sterft in februari 1747 – ongelukkig en met schulden bij de dokter en de wijnhandelaar. Zijn graf in Ghana is onvindbaar.

'Niet voor de eeuwigheid' Preekboekjes van Henk Berkhof

E.P. Bos (UHD Faculteit Wijsbegeerte
Universiteit Leiden)

Prof. dr. Henk Berkhof

Toen prof. dr. Henk Berkhof in 1995 op 81-jarige leeftijd overleed, had hij een actief en bewogen leven achter de rug. Zo was hij verbonden aan de Nederlands Hervormde Kerk en diende deze als rector van het theologisch seminarie te Driebergen, als predikant en Leids hoogleraar voor dogmatiek en bijbelse theologie (1960-1981),

als publicist van vele boeken en artikelen, als lid van het centrale comité van de Wereldraad van kerken, als voorzitter van de Nederlandse Raad van Kerken. Hier kan niet nader worden ingegaan op Berkhofs leven, werk en theologische ontwikkeling ingaan, daarvoor wordt verwezen naar E.P. Meijering, *Henk Berkhof (1914-1995). Een theologische biografie*. Kampen (1997).

Waar hier wèl op kan worden ingegaan is een aantal preken, die Berkhof heeft gehouden. Een kleine 30 jaar geleden deed hij mij 205 preekboekjes kado die hij eigenlijk had willen weggegooid ('die zijn niet voor de eeuwigheid' zei hij). Deze preekboekjes beslaan de periode van circa 1938 tot 1954. Berkhof heeft veel gepreekt. Hij was een charismatisch spreker, die rustig en met warmte sprak.

Berkhof schreef in de preekboekjes de preek volledig uit in een duidelijk en evenwichtig schrift. De liturgie van de dienst werd uitgeschreven en andere onderdelen werden met de gebruikelijke aanduidingen en afkortingen aangegeven. Elk boekje telt 22 pagina's en is 10,5 x 13 cm. De Universiteitsbibliotheek heeft onlangs de collectie preken verworven en gecatalogiseerd als BPL 3523.

De zin der geschiedenis

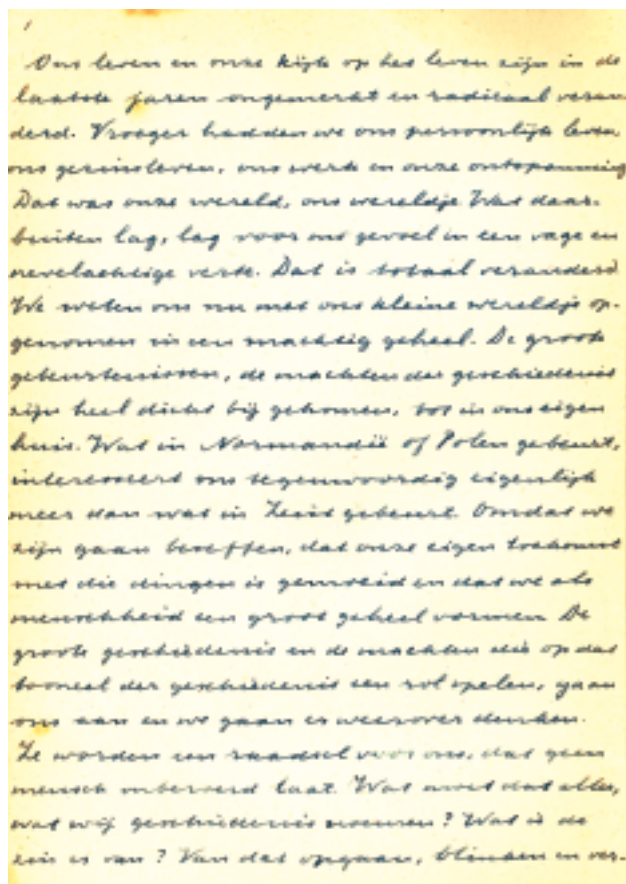
Ik geef hier een indruk van één van zijn preken, en wel van zijn preek over de zin der geschiedenis. Hij heeft deze preek gehouden op 9 juli 1944, dus in oorlogstijd, te Zeist, en heeft hem dat jaar nog twee maal herhaald. De uitgangstekst is Openbaring 5: 7: 'En het kwam en het heeft (de rol) aangenomen uit de rechterhand van Hem die op de troon gezeten was'.

Berkhof zegt: 'Ons leven en onze kijk op het leven zijn in de laatste jaren ongemerkt en radikaal veranderd. Vroeger hadden wij ons persoonlijk leven, ons gezinsleven, ons werk en onze ontspanning. Dat was onze wereld, ons wereldje. (...) Dat is totaal veranderd. We weten ons nu in ons kleine wereldje opgenomen in een machtig geheel. De grote gebeurtenissen, de machten der geschiedenis,

zijn heel dicht bij ons gekomen, tot in ons eigen huis. (...) Wat is de zin daarvan? (...) We vragen dat als gelovigen. Juist omdat we gelovig willen zijn, daarom is dat verloop der groote geschiedenis ons zulk een raadsel. Hoe zijn die twee te rijmen: God en de geschiedenis? (...) God zit met het boek der geschiedenis ongeopend in zijn hand. Hij 'zit' er mee. (...) Nu ziet hij [nl. Johannes] ineens een Lam, staande als geslacht, een Lam dat tegelijk een Leeuw wordt genoemd. (...) Dat Lam is Jezus Christus, de gekruisigde en toch ook de opgestane, de priester en de koning tegelijk. (...) God wil langs deze weg, de weg der verzoening, den mensch tot zich terughalen'. En Berkhof concludeert systematisch dat Christus de grond, beheersers, zin en doel der geschiedenis is.

Meer Berkhof dan Bijbel

Berkhof preekte hier over wat later één van de hoofdthema's uit zijn theologie zou worden: Christus als zin van de geschiedenis. We zien hier Berkhof als dogmaticus en geleerde, we lezen een preek gehouden op het dieptepunt van de oorlog. Zijn uitleg van de Bijbel was meer Berkhof dan Bijbel, zoals prof. em. H.J. de Jonge eens, misschien wat scherp, opmerkte, te christocentrisch, te veel nadruk op de verzoening. Maar het is wel een preek van één van de meest invloedrijke en internationaal meest bekende Nederlandse theologen van de 20ste eeuw. De preken nodigen uit tot nadere studie.

Een van de preken van Henk Berkhof [BPL 3523].

Enigmes Russes, een variant van de eerste 'Chinese breinbrekers' in Nederland

Dic Sonneveld (oud-medewerker van de I-groep van de Universiteit Leiden).

Afgelopen jaar kreeg ik in de Leidse universiteitsbibliotheek het boekje *Enigmes Russes* in handen: een klein boekje met daarin een aantal silhouetachtige diagrammen, die gevormd moeten worden met behulp van twaalf geometrisch gevormde stukjes (driehoekjes e.d.). In feite is het boek een instructie voor een soort legpuzzel.

Om meer precies te zijn: het betreft een variant van wat destijds, in 1818, in Nederland het 'Chineesch raadsel' heette, een legpuzzel die tegenwoordig beter bekend is onder de naam tangram.

Een ware Russomanie

De naam *Énigmes Russes* is een variant op *Énigmes Chinoises*, de titel van de eerste boekjes met Chinese puzzelfiguren die in juli 1817 in Parijs verschenen en aldaar een ware rage veroorzaakten, die zich over het hele continent uitbreidde. *Enigmes chinoises* was een vertaling van het Engelse *Chinese puzzle*.

Na de expeditie van Napoleon naar Egypte was er in Frankrijk een zeer grote belangstelling ontstaan voor alles wat exotisch was en na de mislukte veldtocht naar Moskou was het woord 'Russes' synoniem voor alles waarbij het uiterste werd gevergd. Men sprak zelfs van een 'Russomanie'. Zo vermaakte men zich in Parijs in die tijd bijvoorbeeld met de 'montagnes Russes': kunstmatige hellingen waarvan men met een karretje naar beneden suiste, de voorlopers van onze 'rutschbanen'. Aldus geeft het adjec-tief 'Russes' zowel het sensationele van de puzzlerage als de moeilijkheidsgraad van de puzzel weer.

Het boekje is destijds gedrukt en uitgegeven door F.J. Weygand, een Haagse boekhandelaar en uitgever van vooral kaarten, prenten en muziek. De in het boekje opgenomen 'Avis de l'éditeur' suggereert dat hij ook de auteur is, maar dat is niet zo. Deze mededeling van de uitgever is namelijk, net als de diagrammen, de teksten en de titel een getrouwe kopie van een Frans werkje, vermeld in de *Bibliographie de la France* van 24 jan. 1818. Van deze oorspronkelijke uitgave is alleen nog het wettelijk depotexemplaar bekend dat zich bevindt in de stadsbibliotheek van Lille.

Rarissimo in Leiden

Het unieke Leidse exemplaar van *Enigmes Russes* heeft geen titeletiket op de buitenkant. Dit is een sterke aanwijzing dat het oorspronkelijk in iets anders verpakt is geweest.

Maar het enige bekende voorbeeld van een door Weygand verkocht doosje met puzzelstukjes (voor de oorspronkelijke puzzle, de Casse-Tête Chinois of te wel Chinese breinbreker), heeft veel kleinere afmetingen. Daarom is het waarschijnlijker dat deze 'Nederlandse' versie – net zoals het geval is met de oorspronkelijke Franse uitgave – gewikkeld was in een hard-papieren omslag, waarin ook de stukjes hun plaats hadden.

Dan rest nog de vraag: hoe komt *Enigmes Russes ou nouvelles récréations géométriques* in de Leidse universiteitsbibliotheek terecht? Wel, het boekje maakt deel uit van de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, welke bibliotheek al sinds 1878 als langdurig bruikleen is gedeponereerd in de UB. Een klein zegeltje op de binnenpagina van het Leidse exemplaar (1189 I 23) vermeldt: 'Ex Libris A.Th.'. In het *Jaarboek* 1890 van de Maatschappij valt in het Verslag van den Bibliothecaris te lezen dat het is aangekocht op de veiling van werken uit het bezit van wijlen J.A. Alberdingk Thijm, bekend schrijver en in leven lid van de Maatschappij. J.A. Alberdingk Thijm leefde van 8 Juli 1820 tot 17 Maart 1889 en kan

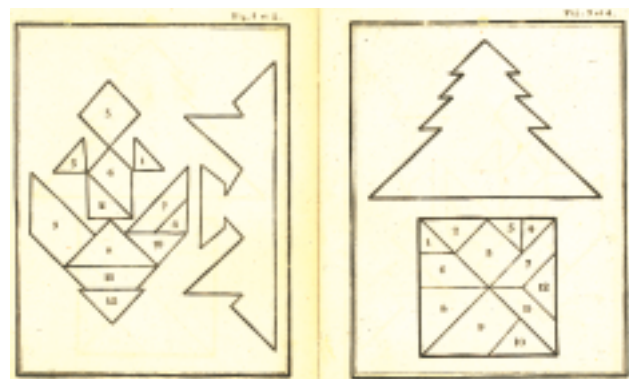
het dus niet zelf hebben aangeschaft in het jaar van uitgave.

In de opsomming in van de veilingcatalogus staat het tussen de reken- en wiskundige verhandelingen, wat betekent dat zowel de opsteller van de catalogus als de aankoper zich waarschijnlijk hebben verkeken op het woord 'géométriques' in de titel van het werkje, want met reken- of wiskunde heeft dit niets van doen. Maar in de geschiedenis van niet-geïllustreerde legpuzzels markeert dit boekje wel de eerste variant waarbij bewust getracht is de moeilijkheidsgraad te verhogen door het gebruiken van meer, en meer verschillende, eenvoudige stukjes, een idee dat sindsdien ook bij andere legpuzzels is uitgewerkt.

Enigmes Russes is dan ook een eerste voorbeeld in Nederland van het voor een breed publiek (re)produceren van een zuivere legpuzzel geïnspireerd door de Chinese tangram.

Titelpagina van *Enigmes Russes ou nouvelles récréations géométriques*.
Den Haag, F.J. Weygand (1818)
[UBL 1189 I 23].

Een van de 'breinbrekers' uit de *Enigmes Russes ou nouvelles récréations géométriques*.

Leidse pamflettencollecties beter toegankelijk

Anton van der Lem (Conservator
Westerse gedrukte werken)

De Universiteitsbibliotheek Leiden beschikt over maar liefst drie pamflettencollecties. Dat is een weelde waarin niet iedereen de weg weet. De meest omvangrijke collectie is die van de zeventiende-eeuwse verzamelaar Johannes Thysius (THYSPF). Daarnaast heeft de bibliotheek een eigen collectie (PAMFLT, gevolgd door het jaar van publicatie) en de verzameling van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (KLGES, ook gevolgd door jaar van publicatie). Frequente bezoekers van de Leeszaal Bijzondere Collecties kennen het gemak van het daar aan de balie op te vragen exemplaar van Knuttels pamflettencatalogus, waarin met potlood de corresponderende Leidse exemplarnummers staan aangekend. Deze folklore mag voor sommigen iets aantrekkelijks hebben, voor de moderne onderzoeker kon dit echt niet meer. Maar hoe verwerk je enkele tienduizenden pamfletten zonder al te veel kosten in je elektronische catalogus? Gelukkig had het team van de STCN alle pamfletten van vóór 1701 al in de STCN opgenomen. Dank zij de medewerking van de STCN én de deskundigheid van de afdeling Ontsluiting, zijn nu bij wijze van spreken met één druk op de knop alle titels uit de STCN overgehaald naar U-CAT, de online catalogus van de Leidse UB. Heeft u een auteursnaam of woord uit de titel, dan kunt u het pamflet voortaan in U-CAT vinden. Maar... overeenkomstig de uitgangspunten van de STCN betreft het hier alleen in het Nederlands gepubliceerde, of op het grondgebied van het huidige Nederland gedrukte pamfletten. Wie dus een pamflet in een vreemde taal zoekt, moet nog altijd terugvallen op de al dan niet vertrouwde folklore.

Direct of via een omweg, de Leidse pamflettencollecties zijn zo rijk dat bezoekers uit binnen- en buitenland dikwijls iets van hun gading vinden. Of het nu gaat om de weerklink op actuele gebeurtenissen of ideeën, een doornemen van de pamfletten levert doorgaans een schat aan informatie op. Een in de vroegmoderne tijd regelmatig terugkerend discussiepunt was de vraag wanneer onderdanen het recht hadden om de gehoorzaamheid aan hun vorst op te zeggen. De Nederlanders wisten daar alles van: zij hadden in 1581 met de Acte van Verlatinghe hun landsvorst, Filips II van Spanje, verlaten. Maar ook in andere landen was het een actuele discussie, zoals blijkt uit deze Nederlandse vertaling van een Latijns origineel uit 1599, geschreven door George Buchanan. De afbeelding roept de onderdanen op een gezond wantrouwen te koesteren tegen de mooie praatjes van de vorst: *Mistrouwen het sterckste Wapen is tegens den Tyran, Deur te licht ver- trouwe[n], wert bedroge[n] menich man.*

trouwe[n], wert bedroge[n] menich man. Aan de buitenzijde bieden een krijgsman en een rechtsgeleerde een olijftak aan, maar achter hun rug houden zij een zwaard verborgen. Zij worden gekenmerkt door de ‘*fulcata tyrannis*’, de schone schijn van de tiran. Beide heren in het midden worden gekarakteriseerd als een inwoner van Aragon (links) en van Holland (rechts, de Batavus). Beiden hebben een schild dat ‘*diffidentia*’ heet: wantrouwen. Zij voeren hun zwaard ‘*pro aris et focus*’, voor de altaren en de haardvuren, m.a.w. voor God en het vaderland. Maar de Hollander is zo alert het omhoog te houden, gewapend tot de strijd, de Aragonees laat het bengelen en zal verschalkt worden zoals Samson op de achtergrond door Dalida. De Hollander staat als gevolg op vaste grond, de man uit Aragon heeft zijn voet op een bol gezet, die hem ieder moment kan ontsnappen. Laat u zich geen Leidse pamfletten ontsnappen, en doorzoek eens gretig onze uitgebreide catalogus. Het inmiddels sacrosancte balie-exemplaar van de Knuttel blijft tot uw beschikking.

George Buchanan, *T'samensprekinghe, vant recht der coninghen, ofte overheyt over haere onderdanen, ende der onderdanen plicht teghens haer, [...]*. [Knuttel 1788; Pamflit 1610c].

Inhoud en afbeelding zijn het onderwerp van een studie van Dr. Catherine Secretan die binnenkort zal verschijnen in de Edizioni di Filosofia e Scienze (Napels, Bibliopolis).

A Strong Antidote Against the Jesuitical Disease: *Le Tocsin**

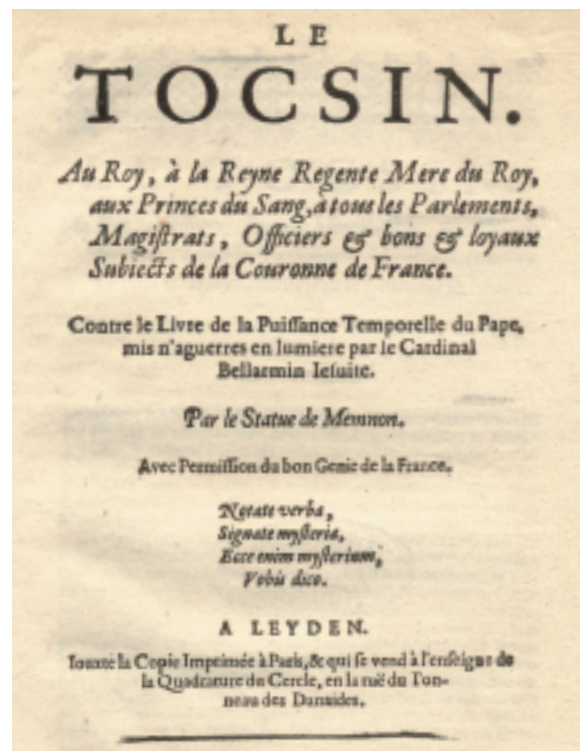
Cesare Cuttica (European University Institute Florence en Scaliger fellow)

Leiden University Library houses a large collection of political treatises written during the French Religious Wars (1570s) and in the first few decades of the seventeenth century by both famous and less-known theorists. In particular, together with a series of pamphlets (held in the Special Collections) addressing the issue of the absolute power of monarchs, a considerable number of sources comes from the Bibliotheca Thysiana. Intending to cast light on the impact that doctrines of government elaborated in France had on seventeenth-century English political and religious debates, I have studied the vehement reactions of some French monarchists against the theories of the Pope's deposing power articulated by the Jesuit champion Roberto Bellarmino. In so doing, my research has principally focused on the theoretical paradigms adopted in the French context to elaborate the idea of a strong territorial absolute monarchy which was interestingly interwoven with the defence of *la patrie*.

Anti-Jesuitical language

Whilst working on this range of interesting items (including the writings and correspondence of Pierre de Belloy, Claude de Seyssel, Charles du Moulin, Louis Le Roy, Charles Loyseau, Étienne Pasquier), one pamphlet impressed me for its virulent anti-Jesuitical language and steadfast royalist account of absolute power. This is the tellingly titled *Le Tocsin. Au roy, à la reyne regente mere du roy [...]* *Contre le Livre de la Puissance Temporelle du Pape, mis n'aguères en lumiere par le Cardinal Bellarmin Iesuite*¹, which appeared in Paris in 1610 and which was published as well in Leiden the following year² (THYSPF 1726).

The author wanted to 'ueiller & donner l'alarme à ceux qui te [the French monarchy] doivent deffendre' so as to defeat the spreading cancer of Jesuitical arguments. In its vivid prose *Le Tocsin* warned that Bellarmino was trying to 'donner l'escalade à ta Souveraineté, & mettre le petard aux Portes de ta Majesté tousiours inviolée'. By means of its pungent rhetoric, the tract attacked the Jesuit's discourse on the temporal power of the Pope whereby the secular monarch was entirely dependent on the Pontiff. *Le Tocsin* caustically defined papal interference in temporals as the crime of parricide against kingly authority. In fact, the 'venin mortel [that] s'expandit sur la Couronne Françoisse, c'est par le Liure de ce Cardinal, qui veut que la majesté & la souueraineté des Fleurs de Lys soient temporellement asservies aux Papes'. *Le Tocsin* warned against 'la qualité de Cardinal, qui n'est considerable que comme une vaine peinture' and urged the king not to submit to 'la verge avec la quelle ce Cardinal impudent s'efforce de baqueter la souueraineté de France'.

Titelpagina van het pamflet *Le Tocsin*.
Au roy, à la reyne regente mere du roy [...].
Leiden 1611. [THYSPF 1726].

Concerned with the 'lethargique' state in which France had dropped by conceding too much importance to the 'puissance temporelle du Pape', *Le Tocsin* compared the theories of the Jesuits to some 'sucree viande' which totally deprived people of their rational judgement. To avoid that 'cette independente Monarchie' became prey of the Pope's unlimited ambition, *Le Tocsin* argued that it was fundamental to reject 'la misere en laquelle ce livre du Cardinal te [France] veut plonger'. For this reason, it was necessary not to be intimidated by the 'esclattant' name of 'Cardinal' and his 'bonnet rouge', but instead to react promptly and be vigilant against the deleterious effects of his theories. Aiming 'd'arrester le cours de ton [France's] independence', Bellarmino's doctrines dangerously weakened 'l'esprit des Princes, pour les rendre subiects à un Prestre'.

A lethal disease called the Pope

Furthermore, *Le Tocsin* emphasised that 'le vent pestifere du livre de ce Cardinal [...] tasche à mettre à sec la perpetuelle fource de la souueraineté de ta Couronne'. Bellarmino's opinions were as treacherous as 'le cheval d'Epeus fut aux Troyens' and their strength was to penetrate 'dans ses entrailles mille pointes aiguises pour renverser la Majesté'. By proclaiming that the Pontiff could not suggest 'le mot à l'oreille à la France, comme à l'Espagne', *Le Tocsin* maintained that a fierce reaction was vital in order to avert 'la servitude des Papes' and protect France from the lethal disease of the 'puissance temporelle du Pape'.

Patriotically insisting on the essential need to save the monarchy from the invasion of an alien power, *Le Tocsin*

stated that the French realm had to be kept separate from the other states which were all ‘tributaires des papes pour la plus grande partie’. Underlining the special place the French monarchy occupied in Europe, the author defended the absolute authority of the king and passionately dismantled the stratagems devised ‘par la Cabale Iesuitique’, which aimed to ‘replonger la France aux miseres des quelles le feu Royale l’avoit retirée’. *Le Tocsin* likened ‘ces Iesuites’ to ‘arbres de la forest Litanne, qui invitent les pasans à se venir reposer sous leur fueillée ombrageuse, & puis quand’ils y sont, cheent sur eux & les accablent’. Like the magician Circe, the Jesuits were capable of bewitching their victims to the extent that even important ministers, whose chief task was to safeguard ‘la splendeur & [...] la dignité de la France leur chere Mere & douce Patrie’, were falling prey to ‘le Livre de Bellarmin’.

Not for French ears only

In conclusion, this document – hitherto neglected by the scholarly mainstream – provides one of the most forthright and caustic attacks upon the Jesuitical political theory of Cardinal Bellarmino from a secular viewpoint. This is to say that some theorists (even Catholic) rejected the Jesuits’ idea of the deposing power of the Pope and the latter’s authority to interfere in the political sphere by claiming the total independence of the temporal monarch governing in the national entity of the State. Thus, considering that the UL collections do not hold important absolutist and strongly ‘anti-Bellarmino’ tracts like Pierre de Belloy’s *De l’authorité du roi* (1587) and Jean Bedé de la Gormandière’s *Le Droit des Roys contre le Cardinal Bellarmin & autres Iesuites* (1611), it is plausible to assume that the devastating and acute critique of the ‘alarm-ringing’ *Le Tocsin* (already translated into Dutch the very same year of the original Parisian edition) let out a sound Dutch ears knew it was vital to listen to.

* Please note that I generally maintained the original spelling except when clarity required to adapt it to modern standards.

¹ *Le Tocsin* [...], *Par Le* [sic] *statue de Memnon*, Leyden 1611 (Knuttel 1911). The catalogue of the BNF attributes this tract to one E. Le Jay, *avocat au Parlement*, whilst the database EEBO opts for one Nicolas Le Jay. The catalogue of the BL London mentions on N. Le Jay adding a (?) and the catalogue of the UVA Amsterdam simply refers to one Le Jay. In consideration of this uncertainty, I prefer to maintain the anonymous attribution. The colossal statue of Memnon at Thebes was said to produce a sound similar to the snapping of a chord when the first rays of the morning sun (Aurora) fell upon it. The political allusion to the piercing force the monarchical reaction to the Jesuitical danger had to take is adamant.

² Interestingly, the UL holds two Dutch translations from the original French edition: *Het Clocke gheclep aen den Coninck* [...], by Hillebrant Jacobsz, Leyden 1610 (Knuttel 1807) and *D’allarm-klock aen de coninc* [...], by J. Marcusz., Leyden 1611 (Knuttel 1912). I have found no other works whose title reproduces the Dutch expression equivalent to *Le Tocsin*.

Nieuwe conservator kaarten en atlassen

Per 1 oktober 2006 is Martijn Storms aangesteld als conservator kaarten en atlassen. Hij volgt daarmee Charles van den Heuvel, de voormalige conservator collectie Bodel-Nijenhuis, op. Storms heeft Sociale Geografie gestudeerd aan de Universiteit Utrecht. Daar heeft hij zich gespecialiseerd in de cartografie. Momenteel is hij bezig met de afronding van zijn proefschrift over handgetekende kaartboeken van grootgrondbezit. Zijn specialisme op het gebied van manuscriptkaarten en landmeterscartografie sluit goed aan op een belangrijk deel van de kaarten in de collectie kaarten en atlassen van de Universiteitsbibliotheek Leiden.

Afscheidscollege Scaliger hoogleraar Wim Gerritsen

Scaliger hoogleraar prof. dr. Wim Gerritsen zal op donderdag 7 juni van 15.00-16.00 uur een afscheidscollege geven met de titel *De zeven vrije kunsten en de Leidse handschriften*. Belangstellenden zijn van harte welkom bij deze lezing in de Lorentzsaal van het Kamerlingh Onnes gebouw.

Colofon

Omslag is een uitgave van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut.

De redactie bestaat uit Berry Dongelmans, Kasper van Ommen, Jef Schaeps, Arnoud Vrolijk en Geert Warnar.

Redactieadres Omslag (secretariaat),
Postbus 9501, 2300 RA Leiden

Vormgeving TopicA, Antoinette Hanekuyk, Leiden

Druk Karstens, Leiden

ISSN 1572-0160

URL <http://ub.leidenuniv.nl/gids/vrienden/omslag/>

e-mail omslag@library.leidenuniv.nl

Van de oplettende lezer

Elger Heere

De Vaart van Brielle naar Hellevoetsluis

Kaart van de Vaart van Brielle naar Hellevoetsluis [COLLBN Port 19 N 92].

Wie de kaart van Voorne-Putten (Zuid-Holland) bekijkt, valt direct het Kanaal door Voorne op. Een kaarsrechte lijn dwars door het Voornse landschap. Het kanaal, een project van koning-koopman Willem I, is in 1830 in gebruik genomen. De voorgeschiedenis van een vaart door Voorne, gaat echter terug tot begin zestiende eeuw.

De plannen

Het eerste plan voor een verbinding van Brielle met het Haringvliet dateert uit 1505. Brielle kampte, als handelsstad, met het dichtslibben van de Maas en moest op zoek naar een alternatieve scheepvaartroute. Pas in 1590 is men begonnen met het graven van een vaart, maar men kwam niet verder dan Nieuwenhoorn. Men had hiermee tweederde van het geplande traject voltooid. Begin zeventiende eeuw is er nog een kaart verschenen waarop een vaart dwars door Voorne is gepland. Dit plan is echter nooit uitgevoerd.

De kaart van Kouter

Pas in 1640 is het stadsbestuur van Brielle weer geïnteresseerd geraakt in de vaart. Men geeft de Voornse landmeter Cornelis Lenarts Kouter opdracht om een kaart te maken

die het traject van de Oude Vaart en het plan voor het traject van de Nieuwe Vaart weergeeft. Deze kaart bevindt zich in de collectie Bodel Nijenhuis (COLLBN Port 19 N 92). Het is een eenvoudige manuscriptkaart, geplakt op linnen, waarop de polders die aan het traject liggen zijn ingekleurd. Er is een aantal gebouwen weergegeven. Het dorp Hellevoet (is eigenlijk Nieuw-Helvoet) is slechts symbolisch, door de kerk, weergegeven.

De Oude Vaart wordt aangegeven met de letters A tot en met L. In het bijschrift op de kaart wordt de afstand tussen de punten aangegeven. De Oude Vaart blijkt 1647,4 roeden (6,2 kilometer) lang te zijn. Voor de aanleg van de Oude Vaart is handig gebruik gemaakt van afwateringen van de diverse polders waarlangs de vaart loopt. Vanaf letter L wordt het traject van de Nieuwe Vaart aangegeven. Bij Nieuwenhoorn, het deeltraject L-M, zijn er twee mogelijkheden aangegeven: de vaart om het dorp heen, of door het dorp. Dit laatste alternatief levert een bekorting op van 24,6 roeden (93 meter). Hoe het deeltraject M-N zou moeten lopen wordt niet duidelijk, N-O gaat via een bestaand voetpad en de rest van het traject gaat weer via een natuurlijke watering. Ze eindigt in Hellevoetsluis, op dat moment een vesting in wording. De totale lengte van de Vaart zou uitkomen op 2486,5 roeden, ruim 9 kilometer. Ook dit plan voor de Nieuwe Vaart is echter nooit uitgevoerd.

Tot slot

Het noordpunt van het uiteindelijk gerealiseerde Kanaal van Voorne ligt zo'n zes kilometer ten oosten van Brielle. Hiermee was het lot van Brielle als handelsstad beslecht.

Drs. Elger Heere is als kartograaf verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij doet een promotie-onderzoek naar de mogelijke toepassingen van GIS (geografisch informatiesysteem) in de historische kartografie. Naast dit onderzoek houdt hij zich bezig met de geschiedenis, en met name de kartografische weerslag hiervan, van Voorne-Putten en Rozenburg.